

Qot və hett dillərində zaman kateqoriyası

Rəna Hüseynağa qızı Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universitetinin müəllimi,
dosent
E-mail: linguist80@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., dos. N.Ə. Rəcəbova,
filol.ü.f.d., dos. Q.Ç. Mahmudova

Açar sözlər: qot dili, hett dili, zaman kateqoriyası, feil, hind-Avropa dilləri

Ключевые слова: готский язык, хетский язык, категория времени, глагол, индоевропейские языки

Key words: Gothic, Het language, tense category, verb, Indo-European languages

İ.M.Tronski gənc qrammatiklərin işlərini təhlil edərkən hett dilini misal göstərərək qeyd edir ki, hind-Avropa dilləri içərisində ən sadə feil sistemi het dilində idi, bu dili əsas götürərək deyə bilərik ki, əmrədən başqa, zaman fərqləri növ və modallıqdan daha qədimdir (6, s. 93). Öz fərziyyəsini təsdiqləmək üçün Veda və Avestada inyuktiv (hallanma növü, məsələn, qədim hind-Avropa dillərindən olan sanskrit dilində ikinci dərəcəli şəxs sonluqları. Onun şəkil dəyişməsi isə feil zamanları olan aorist və imperfektlə oxşardır. İnyuktivdə auqment olmadığı üçün o, keçmiş zaman ifadə edə bilmir (7) və bu funksiyanı daşıyan prezens və ya aorist əsasına ikinci sonluqların birbaşa qoşulması ilə yaranan feil sistemindəki prezensaoristin qədim formasını nəzərdən keçirir. O qeyd edir ki, verilən forma hər bir növ-zaman və modal diferensiasiyasını qabaqlayır. “İnyuktiv kontekstə uyğun olaraq diferensiyalaşmış bir çox mənaya malikdir. O, modal forma rolunu oynayır, qadağalardan istifadə olunur və s. Bununla bərabər, o keçmiş, hətta indikini, xüsusilə heç bir zamanla məhdudlaşmayan ardıcıl baş verən hərəkəti müəyyənləşdirən indikini təyin edir... Daim baş verən hərəkətin mənası indiki zaman formasına gedib çıxır, bununla bu terminin indiki zaman kateqoriyasında müasir mənası yaranmışdır. Keçmiş zaman mənasında inyuktiv preteritlə - imperfekt və ya aoristlə dəyişmişdir” (6, s. 395). Beləliklə, hind-Avropa zaman kateqoriyasının yaranmasında aspektual formaların rolunu qeyd etmək lazımdır. Lakin kateqoriyanın yaranmasında tarixin dərinliklərinə getsək, müxtəlif deyktik formalara rast gələrik, bu formalar hind-Avropa dilinin erkən inkişaf mərhələsində zamanda hərəkətin fərqləndirilməsinə xidmət edə bilər.

Qot dilinin zaman sistemi zamanın iki sintetik forması ilə təmsil olunur: indiki (prezens) və keçmiş (preterit). Qot dilində, digər german dillərində olduğu kimi, gələcək zamanı ifadə etmək üçün xüsusi forma mövcud deyil. Gələcək zamanın mənası, əsasən, indiki zamanın forması və kontekstlə ifadə olunurdu, məsələn: *ik qimands gahailja ina* — “mən gələndə onu sağaldaram”. Digər hallarda gələcək zamanın yunan formaları qot mətnlərində skulan, duginnan köməkçi feilləri ilə verilirdi, bu da german dillərində gələcək zamanın müasir formalarını yaranmasını xatırladır (1, s. 90).

Qeyd etmək lazımdır ki, prezens və preteritin zaman formaları qot dilində növ-zamana müraciətlə səciyyələnir. M.M.Quxman qeyd edir ki, “onlar məntdə hər hansı növ-zaman əlamətlərinin proseslərinə aid ola bilər, bir şərtlə ki, bu formalar formaların paradigmatik mənasına qarşı qoyulmasın” (4, s. 8). Prosesin növ-zaman əlamətlərinin konkretləşmə funksiyası bəzən prosesin növ-zaman əlamətlərinə birbaşa işarəni, ya xüsusi leksik, ya da sintaktik in-

dikatorları özündə əks etdirən fraza və ya fəvqifraza kontekstini özünə ehtiva edir (4, s. 10).

Qot dilində bir çox feillərdə indiki zamanın göstəricisi güclü feillərin kökünə birləşən, I sinif zəif feillərdə əsas əmələ gətirən suffiksə qoşulan tematik sait idi: *nim-i-s* — “sən götürürsən” (- / - - tematik sait, -s II şəxs təkin göstəricisi). Tematik sait II və III sinif zəif feillərdə indiki zamanda yox idi, məsələn: *salb-ö-s* — “sən bacarırsan”, burada -o- II sinif zəif feillərdə əsas əmələ gətirən suffiks, -s II şəxs tək göstəricisidir; *hab-ai-s* „sən maliksən“, -ai III sinif zəif feillərdə əsas əmələ gətirən suffiksidir, -s II şəxs tək göstəricisidir (bütün feillərdə keçmiş zaman formalarında tematik sait yox idi).

İndiki zamanda V və VI siniflərin bəzi güclü feillərində kökün dalınca -n və ya -j kimi xüsusi suffiks gəlir; *fraih-n-is* — “sən soruşursan” (V sinif), *haf-j-is* — “sən qaldırırsan” (VI sinif). Preteritdə bu suffiks yoxa çıxır: *frah* — “soruşdu”, *höf* — “qaldırdı”. -j formativ bu halda ümumgerman prezens əsasıdır, biz onu qədim yunan dildə prezens formasının əmələ gəlməsində rast gəlirik. Lakin qot dilində bu göstərici I sinif zəif feillərə keçiddə yavaş-yavaş yoxa çıxır (4, s. 290-291).

Zəif feillərin keçmiş zaman formasının əmələ gəlməsində -da, -de, -ded dental suffiksləri iştirak edir, bu suffikslər əsas əmələ gətirən suffiksin ardınca gəlir, məsələn: *laist-i-da* — “mən (o) təqib etdim”, *laist-i-de-s* — “sən təqib etdin”, *laist-i-ded-um* — “biz təqib etdik”.

Əsas arxa damaq samiti ilə bitən I sinfin zəif feillərində əsas yaradan suffiks preteritdə itir, məsələn, *waurlg'an* — “yaratmaq”, *bug / an* — “qurban olmaq”. Arxa damaq samiti - / - / - keçid edir, dental suffiks isə -ta formasında çıxış edirdi, məsələn, *waurhta* (5, s. 48-49). Qeyd etmək lazımdır ki, zəif feillərin hər bir sinfi əsasını əmələ gətirən xüsusi suffiks fərqləndirilir, bu suffiksə əsasən zəif feillərin dörd sinfi önə çəkilir: I sinif – -y, II sinif – -o, III sinif – -ai / -a, IV sinif – -n / -na (5, s. 43).

Güclü feillər saitlərin əvəzlənməsi yolu ilə keçmiş zaman formasını əmələ gətirir.

I sinif: -ei-, -ai-, -i-, -i-: *steigan* — *staig* — *stigun* — *stigans* “qalxmaq”;

II sinif: -i-, -a-, -u-, -u-** *kiusan* — *kaus* — *kusun* — *kusans* “seçmək”;

III sinif: -i-, -a-, -u-, -u-** *bindan* — *band* — *bundun* — *bundans* “bağlamaq”;

IV sinif: -i-, -a-, -e-, -u-: *niman* — *nam* — *nemun* — *numans* “götürmək”;

V sinif: -i-, -a-, -e-, - / -: *giban* — *gaf* — *gebun* — *gibans* “vermək”;

VI sinif: a-, -O-, -o-, -a-** *far an* — *forun* — *farans* “getmək”.

Güclü feillərin VII sinfi keçmiş zaman formasında ilk hecanın (reduplikasiya) təkrarlanması yolu ilə düzəldir, *haitan* — “çağırmaq”: *haihait* — *haihaitun* — *haitans*.

Qot dilində preterit-prezent feilləri adlanan feillər həm güclü, həm də zəif feillərin əlamətlərini özündə daşıyır. Zaman formalarının əmələ gəlməsində bəzi fərqlər nəzərə çarpır; indiki zaman formaları güclü feillərin keçmiş zaman tipi əsasında əmələ gəlir, məsələn, *witan* — “bilmək” // *wait* — “mən bilirəm”. Preterit formaları zəif tipi əsasında dental suffiksin köməyi ilə düzəldir, məsələn, *wissa* — “o bilib”.

Qot dilində *briggan* — “gətirmək”, *gaggan* — “getmək”, *wisan* — “olmaq, mövcud olmaq” düzgün olmayan feillərə daxildir. Feillərin hər birinin prezens və preterit formaların yaranmasında özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Beləliklə, *briggan* feilinin indiki zamanın strukturunun əsas güclü feillərin III sinfini xatırladır, preterit isə kök saitin dəyişməsi və -ta / -ted dental suffiksin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir, məsələn: *brahta* — “o gətirdi” < *braytedun*, *brahtedun* — “onlar gətirdilər”.

Gaggan feilinin indiki zamanının əsas güclü feillərin VII sinfinə aiddir. Lakin onun preterit formaları təkamül nəticəsində suppletiv formalarla əvəz olunur; *iddja* — “mən (o) getdi”, *iddjedun* — “onlar getdilər”. Preteritin cəmində zəif təsriflənmədə dental suffiksin qalıqlarına

rast gəlmək olar (*iddjes, iddjaduni*). Təkdə preteritin zəif formasına mətnlərdə yalnız bir dəfə rast gəlinir, *gaggida* — “o getdi”. *Wisan* feilin indiki zamanı suppletiv üsulla hind-Avropa *-es* əsasında əmələ gəlir. Bu feilin keçmiş zamanı *wes-* əsaslı hind-Avropa mənşəli güclü feillərin V sinif tipinə görə əmələ gəlmişdir (5, s. 56-57).

Hett dilinin zaman sistemi ikiüzlüdür və prezens və preteritlə verilmişdir. İndiki zamanın formantı bir çox halda preterit formasının göstəricisidir. Bu göstərici bir çox hind-Avropa dillərində, eləcə də digər dillərdə də rast gəlinir. Bu göstəricinin qalıqlarına müasir dillərin zaman sistemlərində də görmək olar.

Qədim yunan dilinin zaman sistemi mürəkkəb idi, o, bir çox zaman formaları ilə göstərilir. Bu zaman formaları müxtəlif göstəricilərin birləşməsi, artırılma, əvəzlənmə, aspirasiya yolu ilə baş verə bilərdi. Qədim yunan dili zaman mənalarının ifadəsində analitik konstruksiyalara malik deyildi, lakin nisbi zaman mənalarının ifadəsində vasitələrə malik idi.

Qot dilinin zaman sistemi iki zaman formasına malik olmasına baxmayaraq, bir çox xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xüsusiyyətlər bir çox german dilində zaman kateqoriyasının formalaşmasına təkan vermişdir. Bir çox fərqin olmasına baxmayaraq, qot dilinin zaman formasının hind-Avropa zaman sistemi ilə ümumi cəhətləri mövcuddur. Yunan və qot dilinin indiki formasında *-y* formantı hett dilində prezensin göstəricisi olduğunu demək olar. Hett feilində indiki zamanın *- / -* göstəricisi qot dilində I sinif tematik feil əsasında da təkrarlanır. Keçmiş zaman formalarının əmələ gəlməsində bir çox ümumi cəhətləri görmək olar. Hett, yunan və qot dillərinin zaman sisteminin keçmiş zaman formasının əmələ gəlməsində aşağıdakıları önə çəkmək olar:

- 1) latın dilini çıxmaq şərtilə, bütün dillərdə ablautun olması;
- 2) hett və qot dillərində *- / a- / - / er / -* suffiksi və onun variantlarının mövcudluğu;

Bundan əlavə, latın və hett dillərində II futurumu, plyuskamperfektin yaranmasına xidmət edən ümumi *-er-* suffiksinin olmasını qeyd etmək olar. Hett dilində bu suffiks keçmiş zaman formasının III şəxsinin cəmində rast gəlmək olar.

Müasir dillərdə peffketin formaları müxtəlifdir; alman dilində perfekt nəqli keçmiş zamandır, eləcə də indiki zamanda vəziyyətin ifadəsində işlənir. Fransız, italyan və rumın dillərində perfekt eyni mənaya malikdir, lakin onun işlənməsi kitab üslubu ilə məhdudlaşır. İngilis və İsveç dillərində perfekt keçmişdə hərəkəti müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir, o da indiki öz əksini tapır. Bəzi slavyan dillərində, xüsusən şərqləslavyan dillərində perfekt forması yoxdur. Müasir alman dilində perfektin analitik formalar ilə preteritin sintetik formaları keçmişdə hərəkəti müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur, bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, hər iki forma üslubla tənzimlənir. Beləliklə, perfekt formaları, adətən, danışmaq üslubunda, preterit formaları isə publisistik, elmi və bədii üslubda işlənir. Alman dilində perfekt formaları *haben* feilinin, bir nöqtədən digər nöqtəyə yerdəyişməni göstərən *sein* feilinin vasitəsi ilə, vəziyyətin dəyişməsi və *sein, bleiben* feillərinin köməyi ilə düzəlir (3, s. 121).

Müasir hind-Avropa dillərində perfekt analitik olaraq “olmaq” və ya “malik olmaq” feillərinin köməyi ilə əmələ gəlir, məsələn, alman dilində: *er ist gekommen*, *ing. he has done*, fransız dilində: *il vécut*. Perfektin ayrı-ayrı hind-Avropa dillərində işlənməsi fərqlidir, məsələn, latın dilində perfekt ya keçmiş bitmiş zamanı (yəni aoritsə uyğun gəlir), indiki zamanın vəziyyəti (yəni qədim yunan perfektə uyğun gəlir) (2, s. 166).

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirdikdə belə bir fikir irəli sürmək olar ki, ulu hind-Avropa dil sistemində danışanın şüurunda indikiyə köklənməsi daha dəqiq ifadə olunur. Bununla belə, keçmiş zamanda müddətli və təkrarlanan (imperfekt) hərəkət fərqləndirilir, gələcək isə indikiyə fərqli zaman kimi qavranılır. Bu, bir növ, uşaq dünyagörüşünü xatırladır, belə ki,

uşaq indikini dəqiq başa düşür, keçmiş və gələcək isə mövcud olmayan kimi qavranılır. Diqqətin indiki zamana köklənməsi qədim insanın dünyanı qavraması xüsusiyyətləri ilə bağlı ola bilər, zaman konsepsiyası da müasir fikirlərdən fərqlənirdi.

Məqalənin aktuallığı. Zaman kateqoriyasının diaxroniyası baxımından zaman formalarının inkişaf istiqamətini və təkamülünün araşdırılması dilçilik üçün əhəmiyyətli məsələ hesab edildiyindən qeyd edilən məsələlərin məqalədə hətə və qot dilləri əsasında nəzərdən keçirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi qot və hətə dillərinin materialları əsasında hind-Avropa dillərində qrammatik zaman kateqoriyasının müqayisəli şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə çərçivəsində aparılmış tədqiqatın materialları və əldə edilən elmi nəticələr bu istiqamətdə aparılan gələcək tədqiqatlarda mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Braune W. Gotische Grammatik W. Braune. Halle-Saale, Max Niemeyer Verlag, 1952.
2. Erhart A. Indoeuropäisches Jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie. Praha, Academia, 1982.
3. Абрамов Б. А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. М., 2004.
4. Гухман М. М. Типология развития залоговых оппозиций (Гухман М. М., Макаев Э. А., Ярцева В. Н. Историко-типологическая морфология германских языков: категория глагола). М., Наука, 1977.
5. Дубинин С.И. Готский язык (С. И. Дубинин, М. В. Бондаренко, А.Е. Тетеревенков). Самара, Из-во Самарск. Ун-т, 2006.
6. Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка. Индрик, 2001.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Иньюктив>

Р.Г. Гусейнова

Категория времени в готском и хетском языках

Резюме

В статье анализируются формы категории времени в готском и хетском языках. Исследования категории времени в языках мира является актуальной темой для современной лингвистики. Категория времени является смежной темой для таких сфер науки как философия, логика, математика, физика, и в том числе лингвистика. Лингвистические показатели категории времени в хетском и готском языке являются частью эволюции глагола в индоевропейских языках. Анализируя категорию времени в данных языках можно сказать, что present является самой древней формой категории грамматического времени и играет начальную роль для других форм времени.

R.H. Huseynova**Tense forms in the Gothic and Het languages****Summary**

The article analyzes the forms of the category of tense in the Gothic and Het languages. Research on the category of tense in the languages of the world is a relevant topic for modern linguistics. The category of tense is a related topic for such fields of science as philosophy, logic, mathematics, physics, and including linguistics. The linguistic indicators of the tense category in Het and Gothic are part of the evolution of the verb in Indo-European languages. Analyzing the category of tense in these languages, we can say that the present is the most ancient form of the category of grammatical tense and plays an initial role for other forms of tense.

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2020